DOI: 10.17951/f.2021.76.181-206

ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN – POLONIA

VOL. LXXVI SECTIO F 2021

Białystok

STEFAN DMITRUK
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5591-5468
dmitruk.stefan@gmail.com

Rola utworu paraliturgicznego „Krestnaja piesń" w prawosławnej diecezji chełmsko-warszawskiej na przełomie XIX i XX wieku

The Role of "Kriestnaja Song" in the Orthodox Chełm-Warsaw Diocese at the Turn of the 19th and 20th Centuries

ABSTRAKT

Jedną z form misji wewnętrznej prawosławnej diecezji chełmsko-warszawskiej na przełomie XIX i XX wieku była działalność wydawnicza. Od 1875 roku praca misyjna Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w Królestwie Polskim koncentrowała się na byłej ludności unickiej. Autor przeprowadził analizę wewnętrzną utworu prawosławnego duchownego Krzysztofa (Sakowicza). Tekst prawosławnego mnicha z monasteru w Radecznicy był jednym z narzędzi w pracy misyjnej Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej na ziemiach polskich. Utwór Krzysztofa (Sakowicza) wciąż jest wykonywany w wielu parafiach Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego.

Słowa kluczowe: prawosławna diecezja chełmsko-warszawska; Królestwo Polskie; Rosyjska Cerkiew Prawosławna; Radecznica; monaster

WSTĘP

Okres Wielkiego Postu sporej grupie osób wyznania prawosławnego w Polsce kojarzy się m.in. z charakterystycznym wystrojem cerkwi, Liturgią Uprzednio Poświęconych Darów, nabożeństwem autorstwa metropolity Piotra (Mohyły; 1597–1647), czyli nieszporów połączonych z czytaniem fragmentów Ewangelii pasyjnej (*пассия*). W tym okresie, głównie w piątki, w wielu cerkwiach należących do diecezji białostocko-gdańskiej oraz warszawsko-bielskiej Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego wykonywana jest *Krestnaja piesń*

(*Крестная Песнь*, *Pieśń przy Krzyżu*)[1]. W środowisku prawosławnym funkcjonuje stereotyp greckokatolickiego pochodzenia utworu. Nabożeństwa z elementami *Krestnoj piesni* cieszą się dużą popularnością w społeczności prawosławnej.

[1] Badanie dotyczące tego zagadnienia przeprowadzono w 2016 roku, a zaktualizowano je w 2020 roku. Z tego powodu posługuję się harmonogramem nabożeństw z 2020 roku. Zob. plany wybranych parafii prawosławnych: pw. św. Mikołaja Cudotwórcy w Białymstoku (*Tygodniowy harmonogram nabożeństw w okresie 1.03.–8.03.2020 r.*, http://soborbialystok.pl/tygodniowy-harmonogram-nabozenstw [dostęp: 3.03.2020]), pw. św. Jana Teologa w Białystoku (*Harmonogram nabożeństw marzec/kwiecień 2020 r.*, www.bacieczki.cerkiew.pl/porzdek-naboestw [dostęp: 3.03.2020]), pw. proroka Eliasza w Białymstoku (*Plan nabożeństw. Marzec 2020 r.*, www.dojlidy.cerkiew.pl/old/shownews.php?id=2491 [dostęp: 3.03.2020]), pw. Ducha Świętego w Białymstoku (*Nabożeństwa IV Tygodnia Wielkiego Postu*, www.swietegoducha.cerkiew.pl [dostęp: 3.04.2016]), pw. Wszystkich Świętych w Białymstoku (*Plan nabożeństw – marzec 2020 r.*, https://cerkiew.wygoda.org/#/parafia/nabozenstwa [dostęp: 3.03.2020]), pw. wielkiego męczennika Pantelejmona w Białymstoku-Zaściankach (*Marzec 2020 r.*, https://pl-pl.facebook.com/zascianki.cerkiew [dostęp: 3.03.2020]), pw. Zaśnięcia Bogurodzicy w Białymstoku (*Kalendarz Nabożeństw 2–15 marca 2020 r.*, https://cerkiew-starosielce.pl/kalendarz-nabozenstw [dostęp: 29.02.2020]), pw. Hagia Sophia w Białymstoku (*Plan nabożeństw 23.02.2020–8.03.2020*, http://hagiasophia.cerkiew.pl/pl/news/view/show/id/259 [dostęp: 28.02.2020]), pw. Podwyższenia Krzyża Pańskiego w Kuźnicy Białostockiej (*Nabożeństwa*, http://cerkiewkuznica.pl/nabozenstwa [dostęp: 29.02.2020]), pw. św. św. Piotra i Pawła w Wasilkowie (*Nabożeństwa, marzec 2020 r.*, http://www.cerkiewwasilkow.pl [dostęp: 29.02.2020]), pw. Zmartwychwstania Pańskiego w Białymstoku (zob. „Anastasis. Miesięcznik parafii Zmartwychwstania Pańskiego w Białymstoku" 2020, nr 3, s. 8), pw. Archanioła Michała w Orli (*Pierwszy Tydzień Wielkiego Postu. Marzec 2020 r.*, www.facebook.com/parafiaprawoslawnaworli [dostęp: 29.02.2020]), pw. Wniebowstąpienia Pańskiego w Nowoberezowie (*Nabożeństwa. Marzec 2020 r.*, https://pl-pl.facebook.com/Parafia.Nowoberezowo [dostęp: 3.03.2020]), pw. Zaśnięcia Bogurodzicy w Bielsku Podlaskim (*Harmonogram nabożeństw na Wielki Post 2020 r.*, http://uspienskaja.pl/#/parafia/komunikaty [dostęp: 3.03.2020]), pw. Zmartwychwstania Pańskiego w Bielsku Podlaskim (*Nabożeństwa w dniach 1–31 marca 2020 r.*, www.zmartwychwstania.cerkiew.pl/nabozenstwa.html [dostęp: 3.03.2020]). Porównując plany nabożeństw z 2020 i 2016 roku, należy zaznaczyć, że w parafiach pw. Zmartwychwstania Pańskiego w Białymstoku, św. Jana Teologa w Białymstoku, Zmartwychwstania Pańskiego w Siemiatyczach oraz Wniebowstąpienia Pańskiego w Nowoberezwie w 2020 roku nie sprawowano nabożeństw z elementami analizowanego utworu poetyckiego. Autor w dalszej części opracowania konsekwentnie posługuje się rosyjskojęzycznym terminem pisanym w transliteracji – *Krestnaja piesń*. Termin ten jest rozpowszechniony i powszechnie używany przez wiernych Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Zabieg ma na celu ujednolicenie siatki pojęciowej. Pod pojęciem „paraliturgika" rozumiem utwory pozaliturgiczne akceptowane przez hierarchię cerkiewną, które są wykonywane przez wiernych – najczęściej przez chór – w trakcie prawosławnych nabożeństw cyklu dobowego lub podczas wydarzeń lub obrzędów religijnych, np. pielgrzymek, pogrzebów, chrztów itp.

W niniejszym artykule dokonano analizy dwóch wydań tego utworu. Zbiór wierszy zatytułowany *Krestnaja piesń* autorstwa hieromnicha[2] Krzysztofa (Sakowicza) opublikowano w 1905 roku w prawosławnym monasterze pw. Zaśnięcia Bogurodzicy w Poczajowie, a pieśni paraliturgiczne pt. *Духовныя Пѣснопеня*, napisane przez tego samego mnicha, ukazały się Chełmie osiem lat później. W zbiorze wierszy znalazła się 20. pieśń (dalej wymiennie: wiersz), która weszła do wspomnianego cyklu[3]. Oba wydania odnaleziono w Bibliotece Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. W polskiej literaturze naukowej *Krestnaja piesń* praktycznie nie stanowiła przedmiotu badawczego[4]. Biogram jej autora opublikowano w wersji naukowej oraz popularyzatorskiej[5]. Prawosławny monaster w Radecznicy – jedno z dwóch miejsc, w którym powstał analizowany utwór – był przedmiotem opracowań naukowych[6].

Celem artykułu jest omówienie zawartości wewnętrznej i genezy *Krestnoj piesni*, a także biografii jej autora. Analiza wewnętrzna źródła zawiera próbę odpowiedzi na pytanie, jaką rolę odgrywała poezja hieromnicha Krzysztofa

---

[2] Więcej o terminologii dotyczącej stopni mniszych i kapłańskich w prawosławnych klasztorach zob. S. Dmitruk, *Wspomnienia Zofii (Klimczuk) – mniszki prawosławnego monasteru w Radecznicy*, „Res Historica" 2017, t. 47, s. 345–346 przypis a.

[3] *Крестная Пѣснь иеромонаха Христофора. Слова и музыка иеромонах Христофор*, Почаевъ 1905; *Духовныя Пѣснопеня иеромонаха Христофора*, Холмъ 1913.

[4] W tekście Stefana Dmitruka znalazła się jedynie adnotacja dotycząca *Krestnoj piesni*. Zob. S. Dmitruk, *Skład osobowy prawosławnego domu zakonnego pw. św. Antoniego Pieczerskiego w Radecznicy w latach 1881–1899*, „Elpis. Czasopismo Teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku" 2014, t. 16, s. 185 przypis 26.

[5] *Ibidem*, s. 185–186; idem, *Zapomniany autor „Krestnoj piesni"*, „Przegląd Prawosławny" 2012, nr 3, s. 16–18; Ю. Лабынцев, Л. Щавинска, *Духовная поезя Хнистофора Саковича*, „Przegląd Prawosławny" 2010, nr 9, s. 58–60.

[6] Szerzej o prawosławnym klasztorze w Radecznicy zob. S. Dmitruk, *Skład osobowy...*, s. 183–190; idem, *Żeńskie monastery prawosławne na terenie Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w.*, „Teka Komisji Historycznej. Oddział PAN w Lublinie" 2009, t. 6, s. 75–78; idem, *Dom bazylianów i parafia unicka w Radecznicy (1869–1875)*, „Res Historica" 2015, t. 29, s. 113–132; idem, *Wspomnienia Zofii (Klimczuk)...*, s. 345–375; K. Latawiec, *W służbie imperium... Struktura społeczno-zawodowa ludności rosyjskiej na terenie guberni rosyjskiej w latach 1864–1915*, Lublin 2007, s. 221–225; U. Pawluczuk, *Życie monastyczne w II Rzeczypospolitej*, Białystok 2007, s. 37–38; eadem, *Ośrodki monastyczne w XIX w. na terenach Rzeczypospolitej*, [w:] *„Pokazanie Cerkwie prawdziwej...". Studia nad dziejami i kulturą Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej*, Białystok 2004, s. 157–158; S. Rapa, *Ośrodek kultu religijnego w Radecznicy w latach 1772–1914*, [w:] *Radecznica. Ośrodek życia religijnego i społeczno-kulturowego*, red. R. Jusiak, Kalwaria Zebrzydowska 2006, s. 136–141; *Dzieje gminy Radecznica*, red. R. Smoter-Grześkiewicz, Zamość 2006, s. 137–139; R. Jusiak, *Sanktuarium św. Antoniego w Radecznicy w kontekście środowiska lokalnego*, Kalwaria Zebrzydowska 2013, s. 60–64.

(Sakowicza) w działalności misyjnej wśród byłej ludności unickiej wspomnianej eparchii. Ogólny zarys sytuacji wyznaniowej w diecezji chełmsko-warszawskiej po kasacie unii brzeskiej w 1875 roku i informacje dotyczące paraliturgiki na terenie metropolii kijowskiej między XVI a XIX wiekiem, ze szczególnym uwzględnieniem eparchii chełmskiej, stanowią tło dla przeprowadzonej analizy. W badaniu wykorzystano archiwalia z zasobu Archiwum Państwowego w Lublinie, prasę oraz wybrane opracowania.

HIEROMNICH KRZYSZTOF (SAKOWICZ)

Pierwsze wydanie *Духовныя Пѣснопеня...* ukazało się w Poczajowie przed 1896 rokiem, a w 1913 roku w Chełmie po raz drugi wydrukowano *Духовныя Пѣснопеня иеромонаха Христофора*. Oba opracowania to zbiory paraliturgiki zawierające pierwotną wersję wiersza 20., który później wszedł do cyklu *Krestnaja piesń*. W 1905 roku wydano *Крестная Пѣснь иеромонаха Христофора*[7]. Z opracowań z 1905 i 1913 roku wynika, że ich autorem był hieromnich Krzysztof (Sakowicz; 1833–1897) – mnich Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, który od 16 września 1891 roku[8] niósł posługę w monasterze pw. św. Antoniego Pieczerskiego w Radecznicy. Hieromnich Pimen (Gorbunow; 1859 – po 1902) – redaktor *Духовных Пѣснопенйи...* i były przełożony monasteru radecznickiego – w 1913 roku pisał: „W przedsięwziętym wydaniu »Духовныя Пѣснопеня...«

[7] *Крестная Пѣснь иеромонаха Христофора...*, ss. 60 + 4; *Духовныя Пѣснопеня...*, ss. 350. Wydanie z Poczajowa z 1905 roku jest najstarszym opracowaniem utworu, do którego udało się do tej pory dotrzeć. Wiadomo, że istniało wydanie *Духовныя Пѣснопеня...* sprzed 1896 roku, wydrukowane w Poczajowie. Ustalono to na podstawie prośby o zwolnienie hieromnicha Krzysztofa z funkcji przełożonego monasteru pw. św. Antoniego Pieczerskiego w Radecznicy datowanej na 11 lutego 1896 roku. Zob. Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Chełmskie Bractwo Prawosławne (1879–1915) (dalej: ChBP), sygn. 12, k. 164 v. W zespole ChBP z APL nie zachowały się teczki z wydatkami za lata 1912–1913, w których powinny się znajdować dokumenty dotyczące opłaty za druk (ilość oraz koszty druku) *Духовных Пѣснопенйи...*. Również sprawozdania z działalności chełmskiego bractwa za lata 1911–1913 nie zawierają informacji dotyczącej omawianej pozycji. Zob. А. Будиловичь (иерей), Г. Ольховский, *Отчетъ о состоянии и дѣятельности находящагося подь Высочайшымь Его Императорскаго Величества Покровительствомь Холмскаго Православнаго Свято-Богородицкаго Братства за 1911/12 (тридцать третий) братский годь*, Холмь 1912; Г. Олховский, И. Речкин, *Отчетъ о состоянии и дѣятельности находящагося подь Высочайшымь Его Императорскаго Величества Покровительствомь Холмскаго Православнаго Свято-Богородицкаго Братства за 1912/13 (тридцать третий) братский годь*, Холмь 1913. W analizowanych egzemplarzach opracowania nie ma wydrukowanej ceny jednostkowej. Uniemożliwiło to określenie ceny i nakładu książki Krzysztofa (Sakowicza).

[8] Daty w tekście są w stylu juliańskim.

hieromnicha Krzysztofa, napisanych przez niego w Radecznickiej Pustyni św. Antoniego [...]"[9]. Z kolei w autobiograficznym wierszu opublikowanym przed 1896 rokiem hieromnich Krzysztof stwierdził: „A na koniec dobry Chrystus / Zlitował się nade mną / Okrył mnie miłością / i nagrodził »Krestną piesnią«"[10]. Oba cytaty pozwalają wnioskować, że znaczna część analizowanej paraliturgiki powstała w Radecznicy. Kwestię autorstwa rozstrzyga tytuł opracowania w wydaniu *Krestnoj piesni* z 1905 roku[11]. Przed 1885 rokiem w parafii pw. św. Jerzego Zwycięzcy w Brykowie (obecnie wieś w powiecie szumskim obwodu tarnopolskiego) powstał wiersz 20. analizowanego cyklu *Krestnoj piesni*[12]. Analiza miejsc wydania opracowań wskazuje, że większość wierszy oraz poprawki i wersję ostateczną utworów mnich zredagował we wspomnianym prawosławnym monasterze pw. św. Antoniego Pieczerskiego w Radecznicy między 1891 a 1896 rokiem (to jednocześnie lata pobytu Sakowicza w klasztorze).

Autor analizowanego utworu – Chryzant Sakowicz[13] – był synem ks. Jana Sakowicza niosącego posługę we wsi Swiateć (powiat krzemieniecki guberni wołyńskiej). Urodził się w 1833 roku. Sześć lat później zmarła jego matka – Daria Sakowicz z domu Sawłuczyńska. Śmierć matki wpłynęła na psychikę dziecka[14]. Między 1842 a 1849 rokiem Sakowicz uczył się w Szkole Duchownej w Krzemieńcu, następnie naukę kontynuował w Wołyńskim Seminarium Duchownym

---

[9] *Духовныя Пѣснопеня...*, s. 3.

[10] Cyt. za: Ю. Лабынцев, Л. Щавинска, *op. cit.* , s. 59 (tłumaczenie własne).

[11] *Крестная Пѣснь иеромонаха Христофора...*, s. [I] i strona tytułowa opracowania.

[12] Hieromnich Pimen (Gorbunow) w biografii hieromnicha Krzysztofa posłużył się pogłoską: „Gdy pracował na parafii [w Brykowie] miało miejsce, w szóstym roku kapłaństwa, bezprecedensowe nagrodzenie go przez Św. Synod [Synod Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej – organ kierujący wymienioną strukturą] prawem noszenia złotego krzyża. Mówi się, że nagroda została mu wręczona za napisanie dla parafian »Krestnoj Piesni«" (cyt. za: *Духовныя Пѣснопеня...*, s. 28). Informacja zawiera niepełną prawdę, ponieważ Synod nagrodził mnicha w 1885 roku za całą paraliturgiczną twórczość pisaną w języku rosyjskim.

[13] Biografia na podstawie: APL, Chełmski Zarząd Duchowny ([1848] 1875–1905), sygn. 1705, b.p. (cały poszyt); APL, ChBP, sygn. 12, k. 164–164 v.; „Холмско-Варшавскій Епархіальный Вѣстникъ" (dalej: ХВЕВ) 1897, nr 9, s. 178–179; „Варшавский Дневник" 1897, nr 100, s. 4; „Холмская Церковная Жизнь" 1909, nr 4, s. 153–155; *Крестная Пѣснь иеромонаха Христофора...*, ss. 60 + 4; *Духовныя Пѣснопеня...*, ss. 350; Г. Галкевич, *Сакович Христофор*, [w:] *Тернопільський Енциклопедичний Словник*, ред. зб., Тернопіл 2009, s. 223. Pierwszą wersję biografii opublikowano w: S. Dmitruk, *Skład osobowy...*, s. 185–186. Biogram opublikowany w *Тернопільським Енциклопедичним Словнику* zawiera błędy merytoryczne, związane m.in. z lokalizacją Radecznicy w obwodzie połtawskim.

[14] W autobiograficznym wierszu *Мое воспоминания* przyszły mnich określał siebie sierotą. Wychowywaniem chłopca zajmowały się osoby posługujące na plebanii we wsi Swiateć, a nie ojciec dziecka (zob. *Духовныя Пѣснопеня...*, s. 6).

w tym samym mieście. W III klasie seminarium Chryzant postanowił zostać mnichem i rozpoczął poszukiwania odpowiedniego monasteru. Początkowo skierował się do Ławry Kijowsko-Pieczerskiej, w której odbył nowicjat. Droga do monastycyzmu prowadziła Sakowicza przez Woroneż, Zadońsk, Sarow oraz Ławrę pw. Świętej Trójcy i św. Sergiusza w Radoneżu koło Moskwy. Podczas poszukiwań monastycznych Chryzant doszedł do wniosku, że należy wrócić do rodzinnej wsi i rozpocząć pracę pedagogiczną. Po powrocie do diecezji wołyńskiej był nauczycielem w szkołach przy żeńskim monasterze w Horodyszczu (1864–1868) i Żukowsku (1868–1872) oraz sekretarzem w Bractwie pw. św. św. Cyryla i Metodego w Ostrogu (1872–1873). W 1873 roku uczył religii prawosławnej w szkole ludowej im. św. św. Cyryla i Metodego w Brykowie[15]. Za namową hrabiny Antoniny Błudowej (1812–1891) postanowił pozostać bezżennym duchownym – przyjął święcenia diakońskie, a 17 września 1879 roku – święcenia kapłańskie. Od początku posługi duchowny zaangażował się w pracę duszpasterską w parafii pw. św. Jerzego Zwycięzcy w Brykowie. Kapłan zaczął pisać wierszowane utwory paraliturgiczne i komponował do nich melodię, za co w 1885 roku otrzymał od Synodu Biskupów Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej prawo noszenia złotego krzyża. Za namową władz diecezjalnych ks. Sakowicz wstąpił do Ławry pw. Zaśnięcia Bogurodzicy w Poczajowie. W dniu 19 grudnia 1886 roku w monasterze poczajowskim ks. Chryzant (Sakowicz) otrzymał postrzyżyny mnisze z imieniem Krzysztof. Pod koniec 1886 roku został spowiednikiem w Chełmskim Seminarium Duchownym. W 1891 roku wszedł w skład Domu Biskupiego w Chełmie. W tym okresie codziennie sprawował Liturgię, edukował dzieci oraz dyrygował chórem cerkiewnym. W dniu 16 września 1891 roku Hieromnich poprosił biskupa lubelskiego Flawiana (Gorodeckiego; 1885–1891) o przeniesienie z Chełmskiego Seminarium Duchownego do monasteru pw. św. Antoniego Pieczewskiego w Radecznicy. Tego samego dnia hierarcha pozytywnie rozpatrzył prośbę mnicha. Duchowny w murach radecznickich m.in. kierował szkołą dla chłopców oraz kontynuował pracę pedagogiczną z dziećmi i zajmował się twórczością literacką. Dzięki pracy u podstaw mnich zasłużył na szacunek wśród wiernych, którzy określali go „świętym człowiekiem". W dniu 11 lutego 1896 roku hieromnich Krzysztof zwrócił się po raz trzeci do biskupa lubelskiego

[15] Bryków to wieś położona nad rzeką Kutianką w powiecie krzemienieckim (Wołyń). Początkowo należała, razem z Wawelem i Bajmakowem, do Andrzeja Dybowskiego. Bryków przynależał m.in. do Kacpra Kłodzińskiego i Daniela Mężyńskiego. W 1873 roku wieś nabyła hrabina Antonina Błudowa. Po śmierci Błudowej w 1891 roku wieś trafiła w ręce rodziny Fersen. W 1800 roku w Brykowie wzniesiono drewnianą cerkiew pw. św. Jerzego Zwycięzcy, a w 1873 roku z inicjatywy i przy wsparciu finansowym A. Błudowej wybudowano szkołę (na podstawie: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. B. Chlebowski, t. 14, Warszawa 1895, s. 241).

Gedeona (Pokrowskiego; 1892–1896) z prośbą o zwolnienie go z funkcji kierowania monasterem i przekazanie obowiązków hieromnichowi Pimenowi. W uzasadnieniu prośby napisał: „Chorobliwa starość nie pozwala mi pełnić cerkiewnych, gospodarczych i kancelaryjnych obowiązków. Hieromnich Pimen jest człowiekiem młodym, silnym, z uporem pracuje dla dobra monasteru i może wypełniać obowiązki"[16]. Biskup Gedeon odrzucił prośbę mnicha. Hieromnich Krzysztof zmarł 15 lutego 1897 roku. Pogrzeb Krzysztofa (Sakowicza) odbył się trzy dni później. Celebrowało go trzech miejscowych proboszczów i hieromnich Pimen (Gorbunow). Mowę pogrzebową wygłosił ks. Tymoteusz Tracz (1847 – po 1905)[17] – proboszcz parafii pw. Zaśnięcia Bogurodzicy w Szczebrzeszynie. W wydarzeniu uczestniczyło około 300 osób. Nieoznakowany grób hieromnicha Krzysztofa do chwili obecnej znajduje się na terenie rzymskokatolickiego klasztoru bernardynów pw. św. Antoniego z Padwy w Radecznicy[18].

---

[16] APL, ChBP, sygn. 12, k. 164 v.

[17] Ksiądz Tymoteusz Tracz urodził się w 1847 roku na terenie Galicji (Austro-Węgry). Ukończył Seminarium Duchowne w Chełmie. Wyświęcony na diakona i kapłana. W latach 1876–1878 – proboszcz prawosławnej parafii w Świdnikach (dekanat zamojski), a od 1878 roku proboszcz parafii pw. Zaśnięcia Bogurodzicy w Szczebrzeszynie. Ksiądz Tracz był kaznodzieją dekanatu zamojskiego. Od 1902 roku był dziekanem I okręgu biłgorajskiego. Po 1905 roku, w związku ze skomplikowaną sytuacją wyznaniową, po konwersji ludności z prawosławia na rzymski katolicyzm, władze cerkiewne zezwoliły duchownemu głosić kazania w języku ukraińskim. Na skutek nieudolnej działalności pasterskiej w latach 1905–1907 doprowadził do konwersji w szczebrzeszyńskiej parafii 1314 osób z 1754 wiernych. Biogram ks. Tracza zob. w: Ю. Федорик, *Православне духовенство в Царстві Польському в 1875–1905 роках*, Донецьк 2013, s. 306; G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Hierarchia i kler Kościoła Prawosławnego w granicach II Rzeczypospolitej i Polski powojennej w XIX–XXI wieku*, Ryboły 2012, s. 894; A. Szabaciuk, *„Rosyjski Ulster". Kwestia chełmska w rosyjskiej polityce imperialnej Rosji wobec Królestwa Polskiego w latach 1863–1915*, Lublin 2013, s. 82, 101, 136.

[18] Gminna Biblioteka Publiczna w Radecznicy, Kolekcja Stanisława Zybały (1930–2014), S. Zybała, *Radecznickie cmentarze i dzikie miejsca pochówków*, Radecznica [b.r.w.] (maszynopis), s. 2–3; R. Smoter-Grzeszkiewicz, S.R. Zybała, *Prawosławni i grekokatolicy na terenie gminy Radecznica*, Szczebrzeszyn 2009, s. 7 (materiały pozyskane dzięki uprzejmości Zofii Sykuły, kierownik Gminnej Biblioteki Publicznej w Radecznicy); Wizja lokalna kompleksu rzymskokatolickiego klasztoru oo. Bernardynów w Radecznicy pw. św. Antoniego z Padwy – rozmowa autora tekstu z Zofią Sykułą, 3 września 2016 roku. Wspomniany regionalista i bibliotekarz, S. Zybała, tak scharakteryzował miejsce pochówku hieromnicha Krzysztofa (Sakowicza): „Wyjątek w prawosławnym grzebalnictwie uczyniono prawosławnemu duchownemu kapelanowi sióstr prawosławnego Monastera [błąd merytoryczny – wyjaśnienie w tekście powyżej; pisownia oryginalna] Krystoforowi Sakowiczowi. Zmarł on 15 lutego 1897 r. Pogrzebano go pod murem kamiennych schodów do kościoła, obok grobu Jaworskich [dzierżawcy folwarku w Radecznicy] po lewej stronie. Podobnie postąpiono z pochówkiem córki Jana Łopatyńskiego [wójt gminy] – Zosią, która zmarła ok. 1906 r." (S. Zybała, *op. cit.*, s. 2–3). S. Zybała wraz z żoną Marianną dodatkowo uzupełniają: „Po słonecznej stronie muru

OGÓLNA SYTUACJA WYZNANIOWA W DIECEZJI CHEŁMSKO-WARSZAWSKIEJ NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU

Miejsca powstania *Krestnoj piesni* – Bryków i Radecznica – wiążą się z sytuacją wyznaniową w diecezjach wołyńskiej i chełmsko-warszawskiej na przełomie XIX i XX wieku. Nieudolnie przeprowadzona przez władze cerkiewne i administrację państwową kasata unii brzeskiej w 1875 roku w eparchii chełmskiej wywołała masowy opór wiernych oraz skomplikowała sytuację wyznaniową na tym terenie[19]. Według Stanisława Wiecha w 1881 roku rosyjska żandarmeria w powiecie siedleckim stwierdziła, że kasata nie przyniosła żadnych skutków, byli unici masowo dążyli do konwersji na rzymski katolicyzm, a duchowieństwo prawosławne nie zajmowało się działalnością misyjną wśród wiernych pozyskanych w wyniku likwidacji unii[20]. Ówczesny działacz cerkiewny Michał Kobryń (1871–1956) zauważył, że w 1897 roku na obszarze wikariatu lubelskiego diecezji chełmsko-warszawskiej prawosławiu sprzeciwiało się 83 tys. osób (około 22,3% osób wyznania prawosławnego) z 373 329 prawosławnych zamieszkujących wspomniany obszar w 1898 roku[21]. Skala problemu była jednak większa, niż twierdził Kobryń. Według Andrzeja Szabaciuka po wydaniu w 1905 roku ukazu tolerancyjnego przez cara Mikołaja II (1868–1917) z prawosławia na rzymski katolicyzm między 1905 a 1909 rokiem konwertowało około 170 tys. osób[22]. Wpływ na zaistniałą sytuację miało wiele czynników, m.in.: represyjna polityka administracji rosyjskiej wobec dawnej ludności unickiej, udzielanie im wsparcia

---

kamiennych schodów, po lewej ręce nagrobku Jaworskich, znajduje się nagrobek prawosławnego duchownego zmarłego w Radecznicy 15 lutego 1897 roku. Jego imię zakonne Krystofor, a z domu Chrysnaf Sakowicz [...]. Też pod tym murem, po lewej stronie od o. Krystofora w zadeptanej mogile, spoczywa Zosia Łopatyńska, córka Jana i Klementyny zmarła w Radecznicy w wieku dziecięcej niewinności" (M. Zybała, S.R. Zybała, *Tak Cię widzę Radecznico. Ścieżkami, drogami, miedzami, po krzakach i zaroślach łąk, pól, i lasów*, Radecznica 2013, s. 35).

[19] A. Krochmal, *Działalność prawosławnego duchowieństwa w diecezji chełmsko-warszawskiej w latach 1875–1905*, „Roczniki Humanistyczne. Historia" 1994, t. 41, z. 2, s. 166.

[20] S. Wiech, *Walka o dusze czy narodowość? Polityka rosyjska wobec Kościoła Greckokatolickiego w Królestwie Polskim w latach 1864–1905*, „Nasza przeszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce" 1999, t. 92, s. 292–293.

[21] М. Кобрын, *Православно-русская миссия в Холмской Руси*, С. Петербург 1904, s. 2; Ю. Федорик, *op. cit.*, s. 252.

[22] Szczegółowe badanie dotyczące problemu konwersji 1905 roku zob. w: A. Szabaciuk, *op. cit*. Dane na podstawie: *ibidem*, s. 187. Zgodnie z ustaleniami J. Fedoryka w 1905 roku wyodrębniona z eparchii chełmsko-warszawskiej prawosławna diecezja chełmska liczyła 448 871 (Ю. Федорик, *op. cit.*, s. 49). Można przyjąć, że konwersja objęła około 37,9% wszystkich wiernych z tego terenu.

w różnych formach przez Kościół Rzymskokatolicki, postawy moralne i zachowanie duchowieństwa prawosławnego wobec wiernych, napływ duchowieństwa rosyjskiego do eparchii chełmsko-warszawskiej w latach 1875–1915, zakaz używania języka ukraińskiego w posłudze i relacjach z wiernymi przez kapłanów, próba wyeliminowania z życia liturgicznego charakterystycznych dla chełmsko-podlaskich utworów cerkiewnych i paraliturgicznych linii melodycznych, narzucenie śpiewu harmonicznego właściwego dla Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, bojkotowanie prawosławnych nabożeństw przez wiernych, potajemne kultywowanie tradycji i obrzędów greckokatolickich, dopełnienie sakramentów w kościołach rzymskokatolickich, masowy udział w nabożeństwach rzymskokatolickich, pielgrzymowanie do ośrodków rzymskokatolickich, otrzymywanie sakramentów w parafiach unickich i rzymskokatolickich położonych na terenie Galicji[23]. Konkludując, sytuacja wyznaniowa i narodowościowa przed I wojną światową w prawosławnej eparchii chełmskiej była bardzo napięta i złożona.

W przeciwieństwie do diecezji chełmskiej skutki kasaty unii brzeskiej w diecezji wołyńskiej, która ostatecznie miała miejsce w 1795 roku[24], były łagodniejsze[25]. Na przełomie XIX i XX wieku w dalszym ciągu występowały w życiu parafialnym zwyczaje oraz obrzędy rzymsko- i greckokatolickie, zachowały się liczne zabytki sztuki cerkiewnej z okresu unickiego, istniała tradycja śpiewu cerkiewnego i paraliturgicznego sprzed 1795 roku, duchowieństwo i wierni posługiwali się księgami liturgicznymi sprzed kasaty unii brzeskiej na Wołyniu. Poważnym problemem było życie moralne, kształcenie i liczne przypadki naruszenia dyscypliny cerkiewnej przez duchowieństwo posługujące w eparchii wołyńskiej. Bardzo ważną i palącą kwestią stało się zagadnienie związane z językiem kazań i kontaktów z wiernymi, a także postępująca rusyfikacja duchowieństwa. W efekcie Rosyjska Cerkiew Prawosławna na Wołyniu w ciągu

---

[23] F. Stopniak, *Franciszek Jaczewski, biskup lubelski*, Warszawa 1981, s. 94, 268–269; Ю. Федорик, *op. cit.*, s. 63–65, 142–159, 257; K. Latawiec, *op. cit.*, s. 219; S. Dmitruk, *Prawosławne Bractwo Przenajświętszej Bogurodzicy w Chełmie (1879–1914)*, Lublin 2012 (rozprawa doktorska, Biblioteka Główna UMCS w Lublinie), s. 260–263, s. 279; A. Szabaciuk, *op. cit.*, s. 30–48 (opracowanie jest najnowszą analizą omawianego zagadnienia). Potwierdzeniem skomplikowanej sytuacji wyznaniowej na terenie prawosławnej eparchii chełmsko-warszawskiej były raporty dziekanów wikariatu lubelskiego sporządzone jesienią 1880 roku (zob. APL, ChBP, sygn. 1, k. 29–46).

[24] П. Карашевич, *Очеркъ истории православной церкви на Волыни*, Санктпетербугъ 1855, s. 153; J. Lewandowski, *Na pograniczu. Polityka władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny 1772–1875*, Lublin 1996, s. 17–18; M. Radwan, *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim. 1796–1839*, Lublin 2004, s. 22–34.

[25] Skutki kasaty unii brzeskiej w eparchii wołyńskiej na przełomie XIX i XX wieku na podstawie: С. Жилюк, *Російська Православна Церква на Волині (1793–1917)*, Житомир 1996, s. 101–117, 149–150.

XIX stulecia straciła autorytet wśród wiernych. Na tym terenie tuż przed 1900 rokiem opór byłych unitów wobec Cerkwi był marginalny. Na przełomie wieków administracja cerkiewna odnotowała zaledwie około tysiąc unitów trwających w oporze wobec Cerkwi[26].

ZARYS HISTORII ŚPIEWU CERKIEWNEGO W DIECEZJI WOŁYŃSKIEJ I CHEŁMSKIEJ

Ważną kwestią w obu diecezjach był śpiew cerkiewny. Na terenie obu eparchii Rosyjska Cerkiew Prawosławna podjęła działania z nim związane. Nieznany jest proces oczyszczania śpiewu cerkiewnego – liturgicznego i paraliturgicznego – w XIX wieku z naleciałości łacińskich oraz próby wprowadzenia rosyjskiej tradycji muzycznej do tradycji ukraińskiej na obszarze diecezji wołyńskiej. W literaturze przedmiotu brakuje szczegółowych badań związanych z genezą, przebiegiem i skutkami likwidacji unii brzeskiej na wspomnianym terenie[27].

Wobec braku źródeł i literatury przedmiotu problemem jest scharakteryzowanie paraliturgicznej muzyki cerkiewnej przed 1596 rokiem. Według Jurija Medwedyka z Drohobycza i Białorusinki Łarysy Gustowej, powołującej się na badania Łarysy Kostiukowiec z lat 70. XX wieku, pieśni religijne na obszarze prawosławnej metropolii kijowskiej – w tym w diecezji chełmskiej – pojawiły się w drugiej połowie XVI wieku[28]. Z tego okresu pochodzą pierwsze kolędy prawosławne pisane w języku ukraińskim. Rozwój paraliturgiki w Cerkwi prawosławnej nastąpił w XVII i XVIII wieku. Na to zjawisko wpłynęła prawosławna poezja religijna ihumena Atanazego (Filipowicza; około 1597–1648), hieromnicha Epifaniusza (Sławineckiego; zm. 1675), arcybiskupa mścisławsko-mohylewskiego Jerzego (Konisskiego; 1717–1795), poety i kompozytora Grzegorza Skoworody (1722–1794) oraz metropolity rostowskiego Dymitra (Tuptały;

---

[26] *Ibidem*, s. 150. W 1897 roku diecezja wołyńska liczyła 2,1 mln wiernych (*ibidem*, s. 117). Z danych wynika, że około 0,05% wiernych trwało w oporze w stosunku do Cerkwi Prawosławnej.

[27] S. Żyluk stwierdził, że na początku XX wieku część psalmistów na Wołyniu znała lokalną linię melodyczną z okresu greckokatolickiego (*ibidem*, s. 149).

[28] „Воскресное Чтение" (dalej: ВЧ) 1926, nr 39, s. 611; Е. Витошинский, *Народно-церковный напиев на Холмской Руси*, Сергиев Посад 1909, s. 8; Л. Густова, *Традиционные и инновационные элементы в современной бытовой певческой практике белорусской православной культуры*, „Вестник Беларускага Дзяржаўнага ўніверсітэта Культуры і Мастацтваў" 2014, s. 173; J. Medwedyk, *Poczajowski „Bohohłasnyk". Okoliczności powstania oraz źródła antologii ukraińskiej pieśni religijnej*, [w:] *Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5: *Miejsce i rola Kościoła Greckokatolickiego w Kościele Powszechnym*, red. S. Stępień, Przemyśl 2000, s. 348. Według Klimki – publicysty gazety „Воскресное Чтение" – pieśni paraliturgiczne powstawały przed 1596 rokiem na obszarze Kijowszczyzny, Podola, Galicji, Chełmszczyzny i Podlasia.

1651–1709), który do 1697 roku niósł posługę mniszą w metropolii kijowskiej. Część utworów Dymitra (Tuptały) na trwałe weszła do repertuaru paraliturgicznego Cerkwi prawosławnej[29]. Największy rozkwit paraliturgika osiągnęła w Cerkwi greckokatolickiej, która przechowała tego typu utwory napisane w prawosławnej metropolii kijowskiej[30]. Pod wpływem Kościoła Rzymskokatolickiego i tradycji zachodnioeuropejskiej powstawały oraz upowszechniły się wśród unitów metropolii kijowskiej kanty, pieśni wielkopostne, pokutne, ku czci świętych, egzystencjalne, utwory organowe, kolędy i pastorałki[31]. Obecnie niezmiernie trudno określić pierwotny język oraz pochodzenie konkretnej pieśni bożonarodzeniowej. Wiadomo, że kolędy pisano zarówno w języku polskim, jak i ukraińskim, a ich teksty były tłumaczone na oba języki[32].

Podobne zjawisko występowało wśród niektórych utworów o tematyce religijnej. Pieśni powstawały pod wpływem polskojęzycznych utworów wykonywanych w kręgu rzymskokatolickim, ale również utworów świeckich (np. kolędę *Нині Адаме* napisano na bazie pieśni *Ой під гаем, гаем*)[33]. Pojawiające się w XVII wieku i wydawane na masową skalę w XVIII wieku zbiory pieśni liturgicznych (ukr. *Богогласник*, dalej używam pojęcia w transliteracji z języka cerkiewnosłowiańskiego – *Bogogłaśnik*) przyczyniły się do rozpowszechnienia i usystematyzowania cerkiewnej paraliturgiki. W wydawaniu opracowań tego typu specjalizował się zakon bazylianów, a szczególnie ośrodki drukarstwa unickiego w Supraślu, Poczajowie i Lwowie[34]. Do najpopularniejszych wydań *Bogogłaśnika* należy zaliczyć dwie edycje poczajowskie z 1791 i 1805 roku

---

[29] D. Ciołka, *Latynizacja Kościoła Unickiego w Rzeczypospolitej po synodzie zamojskim*, Białystok 2014, s. 271; J. Medwedyk, *op. cit.*, s. 347–348.

[30] С.В. Марозова, *Униатская церковь в этнокультурном развитии Беларуси (1596–1839 гг.)*, Гродно 2001, s. 141.

[31] *Ibidem*, s. 141; J. Jarco, *Cześć Matki Bożej na Rusi*, [w:] *Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 1: *Stadia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym*, red. S. Stępień, Przemyśl 1990, s. 72–73; J. Medwedyk, *op. cit.*, s. 349–350. Należy zaznaczyć, że wśród wiernych funkcjonuje termin „psalm" – odnosi się on do samego gatunku, ale też jest pojęciem pieśni religijnej.

[32] D. Ciołka, *op. cit.*, s. 268; J. Medwedyk, *Z dziejów ukraińskiej pieśni religijnej*, [w:] *Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 2: *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym*, red. S. Stępień, Przemyśl 1994, s. 397 – 399.

[33] Е. Витошинский, *op. cit.*, s. 8.

[34] *Ibidem*; ВЧ 1926, nr 39, s. 611; D. Ciołka, *op. cit.*, s. 268–276; J. Jasinowśkyj, Jasinowśkyj J., *Znaczenie eparchii przemyskiej w rozwoju ukraińskiej muzyki cerkiewnej*, [w:] *Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 2, s. 410; С.В. Марозова, *op. cit.*, s. 142.

oraz edycje lwowskie z 1825 i 1850 roku[35]. Trzy ostatnie wymienione wydania zawierały zapisy nutowe publikowanych utworów.

Pieśni z *Bogogłaśnika* cieszyły się ogromną popularnością wśród osób zamieszkujących unicką diecezję chełmską[36]. Jedną z form represji po powstaniu styczniowym był wydany przez władze administracyjne i cerkiewne zakaz wykonywania utworów paraliturgicznych w cerkwiach[37]. Taka sytuacja trwała do 1884 roku, kiedy to działania związane z paraliturgiką podjęło Prawosławne Bractwo Przenajświętszej Bogurodzicy w Chełmie[38]. Trudno wskazać przyczynę liberalizacji postawy hierarchii cerkiewnej wobec zakazu wykonywania pieśni cerkiewnych. Niewykluczone, że wiązało się to z opisaną wyżej sytuacją wyznaniową oraz zakazem używania języka ukraińskiego we wszelkich formach w życiu publicznym i cerkiewnym na terenie Rosji[39]. Jednoznacznego wyjaśnienia zmiany postawy duchownych i świeckich działaczy cerkiewnych jednak nie ma.

Osoby związane z chełmskim bractwem twierdziły, że wierni masowo śpiewali pieśni religijne przy obrzędach oraz z okazji różnych świąt cerkiewnych.

---

[35] *Богогласник. Песни благобійния*, Почаїв 1805, ss. 246; *Бого-гласник Песни благоговійния*, Львів 1850, ss. 583; *Богогласник или собрание набожных песнопенйи с преложенем оных на ноты*, Хольм 1909, s. IX; ВЧ 1926, nr 39, s. 611; Е. Витошинский, *op. cit.*, s. 11; С.В. Марозова, *op. cit.*, s. 142; J. Medwedyk, *Poczajowski „Bohohłasnyk"...*, s. 353. Według J. Medwedyka wydanie *Bohohłasnyka* z 1791 roku było antologią pieśni wykonywanych w tym czasie na obszarze greckokatolickiej metropolii kijowskiej.

[36] O. Kolberg, *Chełmskie. Obraz etnograficzny*, t. 1, Kraków 1890 [reprint: Poznań 1964], s. 136.

[37] Е. Витошинский, *op. cit.*, s. 13; ВЧ 1926, nr 39, s. 612. Znawca chełmskiej linii melodycznej (ros. *холмский напев*) – Emilian Witoszyński (1869 – po 1929) – uważał go za fenomen w muzyce cerkiewnej. W 1910 roku rosyjski badacz postawił odważną, jak na ówczesne realia polityczne i wyznaniowe, tezę: „Chełmska linia melodyczna, nie zważając na to, że przedstawiała sobą małoruski geniusz muzyczny, po zjednoczeniu unitów [w 1875 roku] była prześladowana jako przedłużenie łaciństwa i unii" (Е. Витошинский, *op. cit.*, s. 13). Podczas kwerendy archiwalnej prowadzonej w APL, Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie i Centralnym Państwowym Archiwum Ukrainy we Lwowie nie odnaleziono oficjalnych dokumentów władz diecezji chełmsko-warszawskiej dotyczących zakazu wykonywania utworów paraliturgicznych. Negatywne wyniki przyniosła również kwerenda prasowa prowadzona w bibliotekach Warszawy, Chełma, Lublina i Lwowa.

[38] Zob. S. Dmitruk, *Prawosławne Bractwo Przenajświętszej Bogurodzicy...*

[39] Podstawą prawną zakazu był okólnik ministra spraw wewnętrznych Piotra Wałujewa z 18 lipca 1863 r. oraz ukaz emski cara Aleksandra II z 18 maja 1876 roku. Zob. М. Климчук, *Валуєвський циркуляр 1863*, [w:] *Енциклопедія історії України*, т. 1: *А–В*, Київ 2003, s. 249; В. Сабрей, *Емський акт 1876*, [w:] *Енциклопедія історії України*, т. 3: *Е–Й*, Київ 2005, s. 37; M. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, Warszawa 1997, s. 715; J. Hrycak, *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, Lublin 2000, s. 84–89; D. Beauvois, *Trójkąt ukraiński. Szlachta, car i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. 1793–1914*, Lublin 2011, s. 521.

W tym czasie występowały trudności z uzyskaniem dostępu do śpiewników cerkiewnych wydrukowanych na początku XIX wieku w Poczajowie (przeszkodę stanowiło przekraczanie granicy rosyjsko-austro-węgierskiej)[40]. W związku z tym Chełmski Zarząd Duchowny polecił bractwu w Chełmie opracowanie śpiewnika oraz zalecił, by nowe wydanie pieśni nie zawierało polonizmów, latynizmów i utworów sprzecznych z nauką Cerkwi prawosławnej[41]. Oznaczało to dostosowanie paraliturgiki do rosyjskich warunków i wydrukowanie na masową skalę zbioru pieśni cerkiewnych.

Pracami nad wydaniem *Bogogłaśnika* kierowali biskup lubelski Modest (Strelbicki; 1823–1903) oraz ks. Mikołaj Straszkiewicz (1845–1909) – ówczesny proboszcz chełmskiej parafii prawosławnej pw. św. Jana Teologa w Chełmie, członek Chełmskiego Zarządu Duchownego i zarządu chełmskiego bractwa, wykładowca Prawosławnego Seminarium Duchownego w Chełmie[42]. Działacze z Prawosławnego Bractwa Przenajświętszej Bogurodzicy w Chełmie, czyli wydawcy *Bogogłaśnika* z 1884 roku, mieli nadzieję, że śpiewnik wpłynie na poprawę religijności wiernych[43]. Dodatkowym zamiarem redaktorów opracowania było „odciągnięcie narodu od polskich pieśni, bardzo popularnych między ruskimi mieszkańcami, i rozpowszechnienie słowiańsko-ruskich tekstów dla zbliżenia miejscowego narodu z całą ruską rodziną"[44]. Z kolei Stefan Czyżewski na łamach oficjalnego organu diecezji chełmsko-warszawskiej w 1884 roku stwierdził: „[...] nasi kapłani powinni zawsze się starać, by nie tylko nie unicestwiać starą miejscową tradycję śpiewania pobożnych pieśni, ale powinni umożliwić, by naród wykonywał więcej takich pieśni, by wierni z nadzwyczajną radością spotykali i przyjmowali jakąkolwiek, po raz pierwszy, słyszaną »nową« podobną pieśń"[45]. Czyżewski pisał, że utwory w *Bogogłaśniku* opublikowano w języku cerkiewnosłowiańskim w siedemnasto- i osiemnastowiecznym narzeczu

---

[40] Модест (епископ), И. Гошовский (иерей), *Отчетъ о дѣятельности Холмскаго Православнаго Свято-Богородицкаго Братства, состоящаго подъ Высочайшымъ Его Императорскаго Величества Покровительствомъ за 1883/1884 (пятый) братский годъ*, XBEB 1884, nr 20, s. 295; *Богогласник или собрание набожных песнопенйи...*, s. IX.

[41] Модест (епископ), И. Гошовский (иерей), *op. cit.*, s. 295.

[42] *Ibidem*. Biografie bpa Modesta (Strelbickiego) i ks. M. Staszkiewicza zob. w: S. Dmitruk, *Ks. Mikołaj Straszkiewicz – twórczość i działalność proboszcza chełmskiej cerkwi pw. św. Jana Teologa*, [w:] *Granice i pogranicza. Mikrohistorie i historie życia codziennego*, red. P. Guzowski, M. Liedke, M. Ocytko, Kraków 2011, s. 235–243; idem, *Strelbicki Modest (1823–1903)*, [w:] *Encyklopedia Chełma*, t. 1: *Ludzie*, red. Z. Gardziński, P. Kiernikowski, Z. Lubaszewski, A. Rybak, Chełm 2011, s. 274–275; idem, *Straszkiewicz Mikołaj (1845–1909)*, [w:] *Encyklopedia Chełma*, t. 1, s. 272.

[43] Модест (епископ), И. Гошовский (иерей), *op. cit.*, s. 295.

[44] *Ibidem*.

[45] XBEB 1884, nr 10, s. 169.

galicyjskim i południowo-ruskim, który był podobny do współczesnego języka małoruskiego, czyli ukraińskiego. Utwory skorygowano zgodnie z ówczesną wymową rosyjską i dostosowano je do zapisów nutowych mających ułatwić ich wykonanie[46]. Warto podkreślić, że *Bogogłaśnik* z 1909 roku został wydrukowany w języku rosyjskim[47]. Nie jest jasne – z powodu braku wszystkich wydań *Bogogłaśnika* – kiedy dokładnie nastąpiła pełna rusyfikacja językowa utworów paraliturgicznych. Takie zjawisko wskazuje na celowy zabieg rusyfikacyjny pieśni cerkiewnych przeprowadzony przez administrację cerkiewną i działaczy związanych z chełmskim bractwem.

Na podstawie danych zestawionych w tabeli 1 można stwierdzić, że skala popularyzowania śpiewników cerkiewnych na przełomie XIX i XX wieku była duża.

Tabela 1. Wydania *Bogogłaśnika* w latach 1884–1914

Wydanie	Rok	Liczba egzemplarzy
I	1884	3000
II	1885	10 000
III	1887	6200
IV	1889	8000
V	1894	15 000
VI	1899	15 000
VII	1906	10 000
VIII	1907	b.d.
IX	1908	20 000
RAZEM		co najmniej 87 200

Źródło: opracowanie własne na podstawie: APL, ChBP, sygn. 64, k. 72; APL, ChBP, sygn. 69, k. 149; APL, ChBP, sygn. 78, k. 302–303; XBEB 1885, nr 21, s. 319; XBEB 1887, nr 20, s. 328; XBEB 1890, nr 20, s. 364; XBEB 1894, nr 22, s. 372; XBEB 1901, nr 20, s. 248; „Холмская Церковная Жизнь" 1907, nr 23, s. 844; „Холмская Церковная Жизнь" 1908, nr 5, s. 160; А. Будиловичь (иерей), Г. Ольховский, *Отчетъ о состоянии и дѣятелньности находящагося подь Высочайшымь Его Императорскаго Величества Покровительствомь Холмскаго Православнаго Свято-Богородицкаго Братства за 1908/1909 (тридцатый) братский годь*, Холмь 1909, s. 7.

Biorąc pod uwagę dane z tabeli 1, można wnioskować, że co najmniej 87 tys. egzemplarzy dziewięciu wydań *Bogogłaśnika* ukazało się do momentu wybuchy I wojny światowej. Taki zabieg chełmskiej organizacji cerkiewnej znacznie przyczynił się do zachowania, choć w odmiennej formie i stylu, cerkiewnej paraliturgiki na obszarze Chełmszczyzny i południowego Podlasia.

---

[46] *Ibidem*.

[47] *Богогласник или собрание набожных песнопенйи...*, ss. 13 + 55.

Na wspomnianym obszarze pieśni cerkiewne na przełomie XIX i XX wieku spopularyzował organ prasowy chełmskiego bractwa „Холмскій Народный Календарь"[48]. W latach 1885–1914 na łamach kalendarza ukazały się teksty kolęd, pieśni dotyczących lokalnego kultu ikon Bogurodzicy (Leśniańskiej i Chełmskiej) i świętych (św. Antoniego Pieczerskiego i św. Dymitra z Salonik) oraz utwory obrzędowe powiązane z cerkiewnym rokiem liturgicznym[49]. Dzięki akcji wydawniczej oraz masowemu kolportażowi prowadzonemu przez Bractwo w Chełmie pieśni cerkiewne trafiły do wielu domów.

Zarząd Szkolny funkcjonujący przy Synodzie Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w 1900 roku wydał tzw. duży *Bogogłaśnik*, który był rozprowadzany w parafiach położonych w Królestwie Polskim i w części rosyjskich guberni zachodnich, tj. grodzieńskiej, kijowskiej, mińskiej, siedleckiej, lubelskiej[50]. Możliwość przywróceniu śpiewu paraliturgicznego w cerkwiach diecezji chełmsko-warszawskiej pojawiła się w 1905 roku, wraz z wydaniem ukazu tolerancyjnego. Wówczas nastąpił, trwający do 1909 roku, proces masowych konwersji na katolicyzm, a władze cerkiewne zezwoliły na oficjalne wykonywanie utworów paraliturgicznych w cerkwiach[51].

Wierni bardzo szybko odnowili tradycję śpiewu paraliturgicznego, ponieważ z parafii, w których nie potrafiono śpiewać poszczególnych utworów, udawano się do sąsiednich cerkwi, gdzie edukowano się w tym zakresie[52]. Okres I wojny światowej i ewakuacja ludności cywilnej w głąb Rosji przyczyniła się do popularyzacji utworów, a nawet do wydania *Bogogłaśnika* w 1916 roku w Moskwie, natomiast z inicjatywy metropolity warszawskiego i całej Polski Dionizego (Waledyńskiego; 1867–1960) doszło do ponownego wydania *Bogogłaśnika* w 1924 roku, tym razem w Warszawie[53].

---

[48] Szerzej o czasopiśmie zob. S. Dmitruk, *Prawosławne Bractwo Przenajświętszej Bogurodzicy...*, s. 158–166.

[49] „Холмскій Народный Календарь" (dalej: ХНК) 1885, s. 173–190; ХНК 1886, s. 193–206; ХНК 1891, s. 213–214; ХНК 1892, s. 168–170; ХНК 1901, s. 205–206, s. 224; ХНК 1902, s. 123, 129–130, 135–136; ХНК 1904, s. 213–215; ХНК 1906, s. 130; ХНК 1907, s. 159; ХНК 1908, s. 150; ХНК 1909, s. 149–162; ХНК 1910, s. 155–167; ХНК 1911, s. 156–166; ХНК 1912, s. 157–166; ХНК 1913, s. 159; ХНК 1914, s. 170–175.

[50] ВЧ 1926, nr 39, s. 612. Nie jest do końca jasne, gdzie powstała nazwa tzw. duży *Bogogłaśnik*. Autorowi nie udało się dotrzeć do tego opracowania.

[51] Е. Витошинский, *op. cit.*, s. 13; ВЧ 1926, nr 39, s. 612.

[52] ВЧ 1926, nr 39, s. 612.

[53] *Ibidem*; ВЧ 1926, nr 40, s. 625. Podtrzymaniu tradycji śpiewania *Krestnoj piesni* po II wojnie światowej służyło jej wydanie w 1967 roku (*Крестная Песнь*, Варшава 1967 [reprint: Беласток 1991], ss. 71) oraz liczne wydania w późniejszym okresie.

ANALIZA WEWNĘTRZNA UTWORU KRZYSZTOFA (SAKOWICZA)

Na tle sytuacji wyznaniowej i działań Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej związanej z paraliturgiką wydrukowana przed 1896 rokiem poezja cerkiewna hieromnicha Krzysztofa (Sakowicza) nie była czymś wyjątkowym. Jego utwory wpisywały się w kolejne próby dotarcia i wpłynięcia na postawę wiernych eparchii położonych na zachodnich rubieżach Rosji. Drukowana poezja Sakowicza, obok prasy i książek o tematyce cerkiewnej, stała się jednym z narzędzi w prawosławnych działaniach misyjnych wśród byłej ludności unickiej, głównie na terenach diecezji chełmsko-warszawskiej, wołyńskiej, grodzieńskiej i wileńskiej. Tezę tę potwierdza analiza treści *Krestnoj piesni*.

Wydanie *Духовных Пѣснопенйи...* z 1913 roku (Chełm) w języku rosyjskim liczyło 350 stron i 4 strony spisu treści. Książka mierzyła 18,5 cm x 13,5 cm. W zbiorze pieśni wydrukowano 147 wierszy. Tematyką utworów były święta (Wielkanoc, Boże Narodzenie, Zesłanie Ducha Świętego na Apostołów), święci (św. Antoni Pieczerski, św. Mikołaj Cudotwórca, św. Józef), Bogurodzica i jej ikony (m.in. Chełmska Ikona Bogurodzicy), Chrystus, rozważania wielkopostne oraz związane z pogrzebem bliskich osób czy osobiste przeżycia i refleksje hieromnicha Krzysztofa[54]. Do części utworów dołączono zapis nutowy autorstwa mnicha z Radecznicy.

Najprawdopodobniej *Духовные Пѣснопеня...* zawierały pierwotną i niepełną wersję 20. pieśni z cyklu *Krestnaja piesń* zatytułowaną w chełmskim wydaniu jako *Siedem słów przybitego na Krzyżu Syna Bożego*[55]. W omawianym tomie poezji hieromnicha Krzysztofa wydrukowano ją po pieśniach poświęconych Zmartwychwstaniu. Główny motyw wiersza został opary na rozmyślaniach mnicha dotyczących siedmiu urywków ewangelicznych[56]. Sakowicz dodał do wiersza autorską linię melodyczną. Porównując rozmyślania z *Духовных Пѣснопенйи...* do 20. utworu *Krestnoj piesni*, można wywnioskować, że autor przemyślał konstrukcję, naniósł stosowne poprawki i połączył je w jeden utwór. Taki przebieg zdarzeń wskazuje na to, że wiersz powstał najwcześniej z całego cyklu, co odpowiadałoby krążącej pogłosce związanej z nagrodą cerkiewną hieromnicha[57]. Korekta i wiersze mnicha podlegały cenzurze duchowej przed ich wydaniem. Ponieważ nie odnaleziono rękopisów utworów autorstwa Sakowicza, nie wiadomo, jak wyglądała autokorekta oraz ingerencja cenzora cerkiewnego w drukowane

---

[54] *Духовныя Пѣснопеня...*, s. 42–350.

[55] *Ibidem*, s. 160–165.

[56] W kolejności: Łk 23,34; Łk 23,43; J 19,26–27; Mt 27,46; J 19,28; J 19,30; Łk 23,46.

[57] Zob. przypis 12.

teksty. Być może Synod Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej zlecił napisanie przez duchownego pozostałej części *Krestnoj piesni*. To stwierdzenie wymaga jednak dalszych badań, głównie archiwalnych.

Ostatecznie *Krestną piesń* wydano jako zbiór pieśni wielkopiątkowych. Wydanie *Krestnoj piesni* z 1905 roku miało rozmiary 23 cm x 14,5 cm oraz liczyło 60 numerowanych i 4 nienumerowane strony. Zawierało 16 grafik przedstawiających ikony związane z wydarzeniami, do których nawiązywały utwory, a także linię melodyczną skomponowaną przez hieromnicha Krzysztofa (Sakowicza). Na awersie zielonej okładki wytłoczono ośmioramienny Krzyż i rosyjski napis *Krestnaja piesń*, a na rewersie widniał wizerunek ikony Bogurodzicy z Poczajowa. Elementy ozdobione ramką były w złotym kolorze. Najstarsze analizowane wydanie nie zawierało wskazówek, kiedy i w jaki sposób należy wykonywać ten utwór[58]. Jedynie w pierwszym wersie cyklu autor zaleca: „W Piątek Święty /wszyscy mają milczeć / i o Mękach na Krzyżu / tylko rozmyślać" (1. pieśń). Dzięki temu Sakowicz wskazał na Wielki Piątek jako dzień czytania/śpiewania swojego dzieła[59]. Z nieznanych powodów po II wojnie światowej pieśń wykonywano w piątki wielkopostne, przez co wypaczono pierwotny charakter śpiewania utworu[60].

Krestnaja piesń składa się z 25 wierszy napisanych prostym, nieskomplikowanym językiem, po rosyjsku. W kontekście omówionego wyżej tła historycznego wskazuje to na próbę rozpowszechnienia tego języka wśród potencjalnych odbiorców. Utwory miały charakter emocjonalny. Zawierały pewną ilość realistycznych opisów (hiperbol), peryfraz (np. „Mroczny i zmęczony / Chodził niczym noc" – pieśń 9.) oraz przerzutni (wiersz 24.). Domyślnym odbiorcą liryki byli przeważnie niepiśmienni i niewyedukowani wierni prawosławni, pochodzenia raczej chłopskiego. Poszczególne wiersze hieromnicha Krzysztofa miały

---

[58] Aktualnie wykonuje się ją jako nabożeństwo wieczorne (nie mylić z wieczernią, która należy do rytmu dobowego Cerkwi Prawosławnej) w każdy piątek Wielkiego Postu zgodnie ze schematem: modlitwy początkowe, psalm 50, naprzemienne czytanie pieśni przez kapłana i śpiewanie pieśni przez wiernych, śpiew stichery pasyjnej z nabożeństwa pasji, homilia kapłana, modlitwy końcowe (obserwacja własna, 11 kwietnia 2014 roku, parafia pw. Zmartwychwstania Pańskiego w Białymstoku).

[59] W księdze liturgicznej używanej w okresie Wielkiego Postu, czyli Triodionie Postnym, piątki z tygodni I–V nie są określane „Świętymi", natomiast każdy dzień Wielkiego Tygodnia nosi to miano (zob. http://liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/triod-09-tydzien-meki[1].pdf; http://liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/triod-10-wielki-piatek[1].pdf; http://liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/triod-03-tydzien-i[1].pdf; http://liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/triod-04-tydzien-ii[1].pdf; http://liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/triod-05-tydzien-iii[1].pdf; http://liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/triod-06-tydzien-iv[1].pdf; http://liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/triod-07-tydzien-v[1].pdf; http://liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/triod-08-tydzien-vi[1].pdf [dostęp: 1.07.2020].

[60] Zob. przypis 1.

różną liczbę zwrotek, a każda zwrotka składała się z czterech wersów. Główną osią tematyczną utworów był opis stworzony przez czterech ewangelistów, dotyczący Ostatniej Wieczerzy, pojmania i sądu nad Chrystusem, drogi Zbawiciela na Golgotę, ukrzyżowania Jezusa oraz złożenia Go do grobu[61].

Sakowicz w *Krestnoj piesni* zawarł realistyczne opisy oraz treści pedagogiczno-moralizatorskie i antyżydowskie. Każdy utwór kończył podsumowaniem oraz wskazówką etyczną skierowaną do potencjalnego odbiorcy.

Opisy realistyczne, będące hiperbolami, dotyczyły męki Chrystusa. Występują w wierszach: 13., 15., 16., 20, 21., 22. Wątki realistyczne to interpretacja autorska Krzysztofa (Sakowicza), która nie ma potwierdzenia w przekazach ewangelicznych. Ich zadaniem miała być potencjalna refleksja niepiśmiennego odbiorcy. Nadinterpretacją autorską i fikcją są słowa Chrystusa z 17. wiersza, wypowiedź św. Marii Magdaleny o śmierci Chrystusa (wiersz 21.), monolog Bogurodzicy po śmierci Chrystusa (wiersz 22.).

Wśród treści pedagogicznych i moralizatorskich odnajdziemy zalecenie negacji materializmu (wiersz 9.), negatywną ocenę postępowania złodzieja (wiersz 12.), oddanie szacunku krzyżowej śmierci Chrystusa (wiersz 21.). Dużą dawkę pedagogiczno-moralizatorską zawiera wiersz 20. Mnich z Radecznicy wzywa w nim odbiorcę do rozmyślania nad swoimi grzechami, do modlitwy za wrogów. Duchowny zwraca uwagę na grzeszny upadek natury ludzkiej oraz daje za przykład kajającego się przestępcę, który ma nadzieję na zbawienie, a także namawia do gorącej, osobistej modlitwy za popełnione grzechy. W końcowych strofach wiersza 20. setnik Longin Rzymianin był dla Sakowicza przykładem miłosierdzia i miłości okazanej bliźniemu. Przełożony monasteru w Radecznicy kilkukrotnie apeluje do odbiorcy: „Duszo! Pamiętaj / Na wieki wieków / Że za Twój grzech umarł / Bóg-człowiek!" (wiersz 21.); „Niech w ten dzień milczy / wszystko co żyje na ziemi / ...cicho bo w grobie śpi / nasz zabity Król!" (wiersz 22.); „Krzyż Chrystusowy napiszmy / W głębi serca / A za trud otrzymamy / Niezniszczalny wieniec" (wiersz 23.). Charakter pedagogiczny mają również ostatnie dwa wiersze: 24. i 25. Pierwszy ma na celu wywołanie refleksji wewnętrznej związanej z opisywanymi wcześniej zdarzeniami: „Pamiętaj o tym wiecznie / Duszo moja! / Wówczas błogosławione / Będzie życie Twe!" (wiersz 24.). Ostatni wiersz to sumacja autora skierowana do Boga z prośbą: „Twój Krzyż i wszystkie cierpienia / W głębi duszy, / rozumie i sercu / Sam mi napisz" (wiersz 25.).

Wątki antyżydowskie dotyczyły obarczenia całego narodu izraelskiego winą za śmierć Chrystusa (wiersz 1. i 16.) oraz określenia Żydów jako wrogów Chrystusa (wiersz 20.). Lęk przed judaizmem i Żydami w państwie rosyjskim sięgał

[61] Mt 26,1–27,66; Mk 14,12–15,47; Łk 22,1–23,56; J 13,1–19,42.

dalekiej przeszłości[62]. Fala pogromów w Rosji w 1881 roku, które były efektem m.in. wielowiekowych uprzedzeń i przesądów, objęła m.in. ludność żydowską zamieszkującą Wołyń i Podole. Politykę antyżydowską wspierały konserwatywne kręgi administracji carskiej[63]. Niewykluczone, że większość duchownych prawosławnych – znanych również z takich samych poglądów politycznych – utożsamiała się z polityką rosyjskich władz państwowych. W związku z tym ta grupa społeczna mogła propagować antyżydowskie hasła oraz przyczyniać się do wzrostu podobnych nastrojów wśród wiernych. Według gdańskiego historyka Krzysztofa Lewalskiego rosyjskojęzyczna prasa cerkiewna z obszaru diecezji chełmsko-warszawskiej w stosunku do Żydów nie promowała skrajnych poglądów, w przeciwieństwie do prasy rzymskokatolickiej[64]. Ukraiński historyk Jurij Fedoryk podkreślił, że poglądy prawosławnego duchowieństwa diecezji chełmsko-warszawskiej związane z ludnością żydowską różniły się od poglądów kleru w pozostałej części imperium rosyjskiego[65]. Warto zaznaczyć, że głównym celem periodyków cerkiewnych na terenie Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX wieku było krzewienie idei pracy z byłą ludnością unicką[66]. Radykalizacja haseł antyżydowskich na łamach prasy prawosławnej diecezji chełmskiej – „Братской Бесѣды" oraz „Холмской Русьи" – nastąpiła w okresie walki politycznej podczas kampanii wyborczej do IV Dumy Rosyjskiej i działań związanych z wydzieleniem guberni chełmskiej (lata 1911–1912)[67]. Z powyższych rozważań wynika, że poglądy antyżydowskie Krzysztofa (Sakowicza) w analizowanym utworze nie były czymś wyjątkowym, a wskutek popularności utworu w późniejszym okresie mogły się rozprzestrzenić i odgrywać rolę nośnika haseł antyżydowskich.

Odbiciem poglądów polityczno-społecznych autora był wiersz 18. Sakowicz skoncentrował się w nim na pochwale ludności chłopskiej, a także podkreślał postawę Szymona Cyrenejczyka, w którym widział uosobienie całego stanu chłopskiego, jednocześnie zaś zaznaczał: „Chwała chłopom wszystkich krajów". W tekstach publikowanych na przełomie XIX i XX wieku na łamach

---

[62] K. Lewalski, *Kościoły chrześcijańskie w Królestwie Polskim wobec Żydów w latach 1855–1914*, Wrocław 2002, s. 196.

[63] *Ibidem*, s. 128, 138–139. Najnowsze badania dotyczące pogromów ludności żydowskiej oraz analiza zagadnienia pogromu i polityki antyżydowskiej w imperium rosyjskim zob. w: A. Markowski, *Przemoc antyżydowska i wyobrażenia społeczne. Pogrom 1906 roku*, Warszawa 2018.

[64] K. Lewalski, *Kościoły chrześcijańskie...*, s. 86–276; idem, *Problem antysemityzmu na łamach „Przeglądu Katolickiego" w latach 1863–1914*, „Nasza przeszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce" 1995, t. 84, s. 187–209.

[65] Ю. Федорик, *op. cit.*, s. 177–178.

[66] K. Lewalski, *Kościoły chrześcijańskie...*, s. 199.

[67] S. Dmitruk, *Prawosławne Bractwo Przenajświętszej Bogurodzicy...*, s. 300–331.

prasy cerkiewnej diecezji chełmsko-warszawskiej i chełmskiej pochwalano decyzję cara Aleksandra II dotyczącą uwłaszczenia ludności wiejskiej w latach 1861–1864 oraz jej realizację przez rosyjskie władze administracyjne[68]. Na tym tle można stwierdzić, że przekonania Krzysztofa (Sakowicza) prezentowane w *Krestnoj piesni*[69] wpisywały się w konserwatywne i narodowe poglądy prawosławnego duchowieństwa z powyższych eparchii, a sam utwór był narzędziem administracji cerkiewnej w ich upowszechnieniu.

Analizując twórczość paraliturgiczną duchownego z Radecznicy, można zauważyć zmianę świadomości etnicznej i narodowej hieromnicha Krzysztofa. Sakowicz wychował się, a następnie niósł posługę wśród osób o ukraińskiej tożsamości etnicznej na terenie Wołynia i Chełmszczyzny. W ciągu swojego życia duchowny zmienił ją z ukraińskiej na rosyjską. Światopogląd mnicha był konserwatywny, narodowy, monarchistyczny i rosyjski. Wydaje się, że za zmianą kryją się takie elementy jak: wychowanie w kręgu duchowieństwa wołyńskiego, uzyskana edukacja, obcowanie z rosyjską, konserwatywną inteligencją (hrabina A. Błudowa oraz środowisko chełmskich urzędników i duchowieństwa), a także zachowawcze środowisko prawosławnych mnichów, skupionych głównie w ośrodkach monastycznych w Poczajowie, Kijowie i Radoneżu[70]. Potwierdza to wydźwięk utworów paraliturgicznych. Zarówno *Krestnaja piesń*, jak i *Духовныя Пѣснопеня* zostały wydrukowane w języku rosyjskim. Opracowania zawierały – jak już wspomniano – określone poglądy polityczne, społeczne i kulturalne oraz były jednym z narzędzi wykorzystywanych w działaniach misyjnych prawosławnego duchowieństwa na terenie diecezji chełmsko-warszawskiej, a od 1905 roku – diecezji chełmskiej i warszawskiej.

---

[68] ХНК 1900, s. 123; ХНК 1904, s. 191–212; ХНК 1911, s. 150–151; ХНК 1914, s. 130–141; „Братская Бесѣда" 1911, nr 5, s. 7–8; „Холмская Русь" 1913, nr 7, s. 6–7.

[69] Konserwatywny, narodowy, prorosyjski manifest polityczny hieromnicha Krzysztofa został wyrażony w pieśni pt. *Подарокъ Брыковскихъ дѣтей дѣтямъ славянскимъ, и братское утѣшение и сострадание* (zob. *Духовныя Пѣснопеня...*, s. 332–337). Autor gloryfikuje w wierszu postępowanie władz carskich, używa pansłowiańskich haseł oraz promuje rosyjski model wychowania dzieci.

[70] Konserwatywne, monarchistyczne i narodowe środowisko mnichów, działalność misyjną Ławry pw. Zaśnięcia Bogurodzicy w Poczajowie, a także poglądy polityczne duchowieństwa eparchii wołyńskiej na początku I wojny światowej charakteryzuje m.in. ówczesny zwierzchnik diecezji wołyńskiej i późniejszy metropolita Eulogiusz (Gieorgijewski; 1868–1946). Zob. *Путь моей жизни. Воспоминания Митрополита Евлогия (Георгиевского), изложенные по его рассказам Т. Манухиной*, Москва 1994, s. 226–227.

PODSUMOWANIE

Władze cerkiewne – diecezjalne i synodalne – zdawały sobie sprawę z popularności śpiewów paraliturgicznych oraz licznych obrzędów i zwyczajów ludowych związanych z tradycją grecko- i rzymskokatolicką. Były to elementy tożsamości etnicznej ludności z terenów eparchii wołyńskiej i chełmsko-warszawskiej[71]. Aby nie wywoływać większego napięcia wśród byłej ludności unickiej z Chełmszczyzny i południowego Podlasia, działacze z prawosławnej diecezji chełmsko-warszawskiej i wołyńskiej pozostawili utwory cerkiewne, ale oczyszczali je z naleciałości rzymskokatolickich i z polonizmów. Jednocześnie w eparchiach tych postanowiono rozpowszechnić nową paraliturgikę napisaną w języku rosyjskim, co przy ogromnej popularności utworów paraliturgicznych dawało szansę na powodzenie przedsięwzięcia. W efekcie działania Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej pod pozorem pozostawienia dawnych pieśni paraliturgicznych dążono do wyrugowania lokalnej tradycji cerkiewnej, związanej jeszcze z prawosławną metropolią kijowską i językiem ukraińskim, z jednoczesnym przyzwyczajaniem i budowaniem przywiązania wiernych do nowych realiów wyznaniowych, politycznych i kulturalnych. Administracja cerkiewna wiedziała, że nowe utwory były nośnikami haseł społecznych i politycznych, stanowiły element wpływający na postawy moralne i etyczne ludności oraz że będą to narzędzia dydaktyczne w długofalowym procesie edukacyjnym, a zarazem narzędzia rusyfikacji wobec lokalnej ludności[72].

---

[71] Podobne zjawisko miało miejsce na terenie diecezji litewskiej. Przykładem postępowania władz cerkiewnych były działania związane z licznymi obrzędami z czasów unickich, m.in. z tradycją święcenia ziół na Boże Ciało, zwanym wśród wiernych *Zełenciom*, a także ze święceniem chleba z okazji święta św. męczennicy Agaty, łacińskim zwyczajem „chodzenia po kolędzie", majeniem domów z okazji święta Świętej Trójcy czy innymi. Zob. I. Matus, *Pozostałości pounickie w roku obrzędowym prawosławnych wsi białoruskich na północnym Podlasiu*, [w:] *Białorusini – historia i kultura. Sesja naukowa. Szreniawa, 25–26 czerwca 2010*, red. J. Jurkiewicz, Szreniawa 2010, s. 82–89; eadem, *Schyłek unii i proces restytucji prawosławia w obwodzie białostockim w latach 30. XIX wieku*, Białystok 2013, s. 489.

[72] Potwierdzeniem tego twierdzenia są raporty dziekanów z wikariatu lubelskiego diecezji warszawsko-chełmskiej z 1886 roku mówiące o dużym zainteresowaniu nowym wydaniem *Bogogłaśnika*, zamówieniu *Bogogłaśników* przez Diecezjalny Zarząd Szkolny oraz pojedyncze szkoły parafialne i ludowe oraz zamówieniu przez parafie (APL, ChBP: sygn. 8, k. 117, 120, 236; sygn. 12, k. 33; sygn. 23, k. 182–183; sygn. 39, k. 224–234; sygn. 42, k. 33, 131–137; sygn. 58, b.p.; ХВЕВ 1887, nr 20, s. 328; ХВЕВ 1901, nr 19, s. 248). Należy dodać, że śpiewnik docierał do parafii w diecezjach wołyńskiej i wileńskiej (zob. m.in. APL, ChBP: sygn. 13, k. 105; sygn. 58, b.p.; Герман (епископ), Ф. Кораллов, *Отчетъ о состоянии и дѣятелньности находящагося подь Высочайшымь Его Императорскаго Величества Покровительствомь Холмскаго Православнаго Свято-Богородицкаго Братства за 1898/1899 (двадцатый) братский годь*, Холмь 1900, s. 26–27; *Отчетъ*

Wydana na początku XX wieku *Krestnaja piesń* wpłynęła na koloryt życia parafialnego w XXI wieku. Analizowany cykl utworów jest wciąż żywą oraz trwałą formą paraliturgiki, którą współcześnie bardzo trudno wyrugować z rytmu wielkopostnego i ze świadomości wiernych z terenów obecnego województwa podlaskiego. Losy po 1918 roku tej formy pobożności czekają na dalsze badania.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Lublinie:
– Chełmskie Bractwo Prawosławne (1879–1915): sygn. 1, 8, 12, 13, 23, 39, 42, 58, 64, 69, 8,
– Chełmski Zarząd Duchowny ([1848] 1875–1905): sygn. 1705.

Biblioteki

Gminna Biblioteka Publiczna w Radecznicy: Kolekcja Stanisława Zybały (1930–2014): Zybała S., *Radecznickie cmentarze i dzikie miejsca pochówków*, Radecznica [b.r.w.] (maszynopis).

Źródła drukowane

Будиловичь А. (иерей), Г. Ольховский, *Отчетъ о состоянии и дѣятельности находящагося подъ Высочайшымъ Его Императорскаго Величества Покровительствомъ Холмскаго Православнаго Свято-Богородицкаго Братства за 1908/1909 (тридцатый) братский годъ*, Холмъ 1909.

Будиловичь А. (иерей), Г. Ольховский, *Отчетъ о состоянии и дѣятельности находящагося подъ Высочайшымъ Его Императорскаго Величества Покровительствомъ Холмскаго Православнаго Свято-Богородицкаго Братства за 1911/12 (тридцать третий) братский годъ*, Холмъ 1912.

Герман (епископ), Кораллов Ф., *Отчетъ о состоянии и дѣятельности находящагося подъ Высочайшымъ Его Императорскаго Величества Покровительствомъ Холмскаго Православнаго Свято-Богородицкаго Братства за 1898/1899 (двадцатый) братский годъ*, Холмъ 1900.

Олховский Г., Речкин И., *Отчетъ о состоянии и дѣятельности находящагося подъ Высочайшымъ Его Императорскаго Величества Покровительствомъ Холмскаго Православнаго Свято-Богородицкаго Братства за 1912/13 (тридцать третий) братский годъ*, Холмъ 1913.

Отчетъ о состоянии и дѣятельности находящагося подъ Высочайшымъ Его Императорскаго Величества Покровительствомъ Холмскаго Православнаго Свято-Богородицкаго Братства за 1910/11 (тридцать вторый) братский годъ, Холмъ 1911.

о состоянии и дѣятельности находящагося подъ Высочайшымъ Его Императорскаго Величества Покровительствомъ Холмскаго Православнаго Свято-Богородицкаго Братства за 1910/11 (тридцать вторый) братский годъ, Холмъ 1911, s. 7). W przebadanym materialne archiwalnym nie zachowały się dokumenty dotyczące kolportażu *Духовных Пѣснопенiи...*

Prasa i wydawnictwa periodyczne

„Anastasis. Miesięcznik parafii Zmartwychwstania Pańskiego w Białymstoku" 2020.

„Братская Бесѣда" 1911.

„Варшавский Дневник" 1897.

„Воскресное Чтение" 1926.

„Холмская Церковная Жизнь" 1907, 1908, 1909.

„Холмская Русь" 1913.

„Холмскій Народный Календарь" 1885, 1886, 1891, 1892, 1900, 1901, 1902, 1904, 1906, 1907, 1908, 1909, 1910, 1911, 1912, 1913, 1914.

„Холмско-Варшавскій Епархіальный Вѣстникъ" 1884, 1897, 1887, 1901.

Literatura

Beauvois D., *Trójkąt ukraiński. Szlachta, car i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. 1793–1914*, Lublin 2011.

Ciołka D., *Latynizacja Kościoła Unickiego w Rzeczypospolitej po synodzie zamojskim*, Białystok 2014.

Dmitruk S., *Dom bazylianów i parafia unicka w Radecznicy (1869–1875)*, „Res Historica" 2015, t. 29.

Dmitruk S, *Ks. Mikołaj Straszkiewicz – twórczość i działalność proboszcza chełmskiej cerkwi pw. św. Jana Teologa*, [w:] *Granice i pogranicza. Mikrohistorie i historie życia codziennego*, red. P. Guzowski, M. Liedke, M. Ocytko, Kraków 2011.

Dmitruk S., *Prawosławne Bractwo Przenajświętszej Bogurodzicy w Chełmie (1879–1914)*, Lublin 2012 (rozprawa doktorska, Biblioteka Główna UMCS w Lublinie).

Dmitruk S., *Skład osobowy prawosławnego domu zakonnego pw. św. Antoniego Pieczerskiego w Radecznicy w latach 1881–1899*, „Elpis. Czasopismo Teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku" 2014, t. 16.

Dmitruk S., *Straszkiewicz Mikołaj (1845–1909)*, [w:] *Encyklopedia Chełma*, t. 1: *Ludzie*, red. Z. Gardziński, P. Kiernikowski, Z. Lubaszewski, A. Rybak, Chełm 2011.

Dmitruk S., *Strelbicki Modest (1823–1903)*, [w:] *Encyklopedia Chełma*, t. 1: *Ludzie*, red. Z. Gardziński, P. Kiernikowski, Z. Lubaszewski, A. Rybak, Chełm 2011.

Dmitruk S., *Wspomnienia Zofii (Klimczuk) – mniszki prawosławnego monasteru w Radecznicy*, „Res Historica" 2017, t. 47.

Dmitruk S., *Żeńskie monastery prawosławne na terenie Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w.*, „Teka Komisji Historycznej. Oddział PAN w Lublinie" 2009, t. 6.

Dmitruk S., *Zapomniany autor „Krestnoj piesni"*, „Przegląd Prawosławny" 2012, nr 3.

Dzieje gminy Radecznica, red. R. Smoter-Grześkiewicz, Zamość 2006.

Heller M., *Historia Imperium Rosyjskiego*, Warszawa 1997.

Hrycak J., *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, Lublin 2000.

Jarco J., *Cześć Matki Bożej na Rusi*, [w:] *Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 1: *Stadia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym*, red. S. Stępień, Przemyśl 1990.

Jasinowśkyj J., *Znaczenie eparchii przemyskiej w rozwoju ukraińskiej muzyki cerkiewnej*, [w:] *Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 2: *Stadia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym*, red. S. Stępień, Przemyśl 1994.

Jusiak R., *Sanktuarium św. Antoniego w Radecznicy w kontekście środowiska lokalnego*, Kalwaria Zebrzydowska 2013.

Kolberg O., *Chełmskie. Obraz etnograficzny*, t. 1, Kraków 1890 (reprint: Poznań 1964).

Krochmal A., *Działalność prawosławnego duchowieństwa w diecezji chełmsko-warszawskiej w latach 1875–1905*, „Roczniki Humanistyczne. Historia" 1994, t. 41, z. 2.

Latawiec K., *W służbie imperium... Struktura społeczno-zawodowa ludności rosyjskiej na terenie guberni rosyjskiej w latach 1864–1915*, Lublin 2007.

Lewalski K., *Kościoły chrześcijańskie w Królestwie Polskim wobec Żydów w latach 1855–1914*, Wrocław 2002.

Lewalski K., *Problem antysemityzmu na łamach „Przeglądu Katolickiego" w latach 1863–1914*, „Nasza przeszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce" 1995, t. 84.

Lewandowski J., *Na pograniczu. Polityka władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny 1772–1875*, Lublin 1996.

Markowski A., *Przemoc antyżydowska i wyobrażenia społeczne. Pogrom 1906 roku*, Warszawa 2018.

Matus I., *Pozostałości pounickie w roku obrzędowym prawosławnych wsi białoruskich na północnym Podlasiu*, [w:] *Białorusini – historia i kultura. Sesja naukowa. Szreniawa, 25–26 czerwca 2010*, red. J. Jurkiewicz, Szreniawa 2010.

Matus I., *Schyłek unii i proces restytucji prawosławia w obwodzie białostockim w latach 30. XIX wieku*, Białystok 2013.

Medwedyk J., *Poczajowski „Bohohłasnyk". Okoliczności powstania oraz źródła antologii ukraińskiej pieśni religijnej*, [w:] *Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5: *Miejsce i rola Kościoła Greckokatolickiego w Kościele Powszechnym*, red. S. Stępień, Przemyśl 2000.

Medwedyk J., *Z dziejów ukraińskiej pieśni religijnej*, [w:] *Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 2: *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym*, red. S. Stępień, Przemyśl 1994.

Pawluczuk U., *Ośrodki monastyczne w XIX w. na terenach Rzeczypospolitej*, [w:] *„Pokazanie Cerkwie prawdziwej...". Studia nad dziejami i kulturą Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej*, Białystok 2004.

Pawluczuk U., *Życie monastyczne w II Rzeczypospolitej*, Białystok 2007.

Radwan M., *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim. 1796–1839*, Lublin 2004.

Rapa S., *Ośrodek kultu religijnego w Radecznicy w latach 1772–1914*, [w:] *Radecznica. Ośrodek życia religijnego i społeczno-kulturowego*, red. R. Jusiak, Kalwaria Zebrzydowska 2006.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. B. Chlebowski, t. 14, Warszawa 1895.

Sosna G., Troc-Sosna A., *Hierarchia i kler Kościoła Prawosławnego w granicach II Rzeczypospolitej i Polski powojennej w XIX–XXI wieku*, Ryboły 2012.

Smoter-Grzeszkiewicz R., Zybała S.R., *Prawosławni i grekokatolicy na terenie gminy Radecznica*, Szczebrzeszyn 2009.

Stopniak F., *Franciszek Jaczewski, biskup lubelski*, Warszawa 1981.

Szabaciuk A., *„Rosyjski Ulster". Kwestia chełmska w rosyjskiej polityce imperialnej Rosji wobec Królestwa Polskiego w latach 1863–1915*, Lublin 2013.

Wiech S., *Walka o dusze czy narodowość? Polityka rosyjska wobec Kościoła Greckokatolickiego w Królestwie Polskim w latach 1864–1905*, „Nasza przeszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce" 1999, t. 92.

Zybała M., Zybała S.R., *Tak Cię widzę Radecznico. Ścieżkami, drogami, miedzami, po krzakach i zaroślach łąk, pól, i lasów*, Radecznica 2013.

Богогласник или собрание набожных песнопенйи с преложенем оных на ноты, Хольм 1909.

Бого-гласник Песни благоговійния, Львів 1850.

Богогласник. Песни благобійния, Почаїв 1805.

Витошинский Е., *Народно-церковный напиев на Холмской Руси*, Сергиев Посад 1909.

Духовныя Пѣснопеня иеромонаха Христофора, Холмъ 1913.

Федорик Ю., *Православне духовенство в Царстві Польському в 1875–1905 роках*, Донецьк 2013.

Галкевич Г., *Сакович Христофор*, [w:] *Тернопільський Енциклопедичний Словник*, ред. зб., Тернопіл 2009.

Густова, Л., *Традиционные и инновационные элементы в современной бытовой певческой практике белорусской православной культуры*, „Вестник Беларускага Дзяржаўнага ўніверсітэта Культуры і Мастацтваў" 2014.

Карашевич П., *Очеркъ истории православной церкви на Волыни*, Санктпетербугъ 1855.

Климчук М., *Валуєвський циркуляр 1863*, [w:] *Енциклопедія історії України*, т. 1: *А–В*, Київ 2003.

Кобрын М., *Православно-русская миссия в Холмской Руси*, С. Петербург 1904.

Крестная Песнь, Варшава 1967 (reprint: Беласток 1991).

Крестная Пѣснь иеромонаха Христофора. Слова и музыка иеромонах Христофор, Почаевъ 1905.

Лабынцев Ю., Щавинска Л., *Духовная поезя Хпистофора Саковича*, „Przegląd Prawosławny" 2010, nr 9.

Марозова С.В., *Униатская церковь в этнокультурном развитии Беларуси (1596–1839 гг.)*, Гродно 2001.

Путь моей жизни. Воспоминания Митрополита Евлогия (Георгиевского), изложенные по его рассказам Т. Манухиной, Москва 1994.

Сабрей В., *Емський акт 1876*, [w:] *Енциклопедія історії України*, т. 3: *Е–Й*, Київ 2005.

Жилюк С., *Російська Православна Церква на Волині (1793–1917)*, Житомир 1996.

Netografia

Harmonogram nabożeństw marzec/kwiecień 2020 r., www.bacieczki.cerkiew.pl/porzdek-naboestw [dostęp: 3.03.2020].

Harmonogram nabożeństw na Wielki Post 2020 r., http://uspienskaja.pl/#/parafia/komunikaty [dostęp: 3.03.2020].

Kalendarz Nabożeństw 2–15 marca 2020 r., https://cerkiew-starosielce.pl/kalendarz-nabozenstw [dostęp: 29.02.2020].

Marzec 2020 r., https://pl-pl.facebook.com/zascianki.cerkiew [dostęp: 3.03.2020].

Nabożeństwa, http://cerkiewkuznica.pl/nabozenstwa [dostęp: 29.02.2020].

Nabożeństwa IV Tygodnia Wielkiego Postu, www.swietegoducha.cerkiew.pl [dostęp: 3.04.2016].

Nabożeństwa, marzec 2020 r., http://www.cerkiewwasilkow.pl [dostęp: 29.02.2020].

Nabożeństwa. Marzec 2020 r., https://pl-pl.facebook.com/Parafia.Nowoberezowo [dostęp: 3.03.2020].

Nabożeństwa w dniach 1–31 marca 2020 r., www.zmartwychwstania.cerkiew.pl/nabozenstwa.html [dostęp: 3.03.2020].

Pierwszy Tydzień Wielkiego Postu. Marzec 2020 r., www.facebook.com/parafiaprawoslawnaworli [dostęp: 29.02.2020].

Plan nabożeństw 23.02.2020–8.03.2020, http://hagiasophia.cerkiew.pl/pl/news/view/show/id/259 [dostęp: 28.02.2020].

Plan nabożeństw. Marzec 2020 r., www.dojlidy.cerkiew.pl/old/shownews.php?id=2491 [dostęp: 3.03.2020].

Plan nabożeństw – marzec 2020 r., https://cerkiew.wygoda.org/#/parafia/nabozenstwa [dostęp: 3.03.2020].

Tygodniowy harmonogram nabożeństw w okresie w okresie 1.03.–8.03.2020 r., http://soborbialystok.pl/tygodniowy-harmonogram-nabozenstw [dostęp: 3.03.2020].

http://liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/triod-09-tydzien-meki[1].pdf [dostęp: 1.07.2020].

http://liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/triod-10-wielki-piatek[1].pdf [dostęp: 1.07.2020].

http://liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/triod-03-tydzien-i[1].pdf [dostęp: 1.07.2020].

http://liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/triod-04-tydzien-ii[1].pdf [dostęp: 1.07.2020].

http://liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/triod-05-tydzien-iii[1].pdf [dostęp: 1.07.2020].

http://liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/triod-06-tydzien-iv[1].pdf [dostęp: 1.07.2020].

http://liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/triod-07-tydzien-v[1].pdf [dostęp: 1.07.2020].

http://liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/triod-08-tydzien-vi[1].pdf [dostęp: 1.07.2020].

ABSTRACT

One of the forms of the internal mission of the Orthodox Chełm-Warsaw diocese at the turn of the 19th and 20th centuries was publishing activity. From 1875, the missionary work of the Russian Orthodox Church in the Kingdom of Poland focused on the former Uniate population. The author conducted an internal analysis of a song written by the Orthodox clergyman Krzysztof (Sakowicz). The text of the Orthodox monk from the monastery in Radecznica was one of the tools in the missionary work of the Russian Orthodox Church in Poland. The song is still performed in many parishes of the Polish Autocephalous Orthodox Church.

Keywords: Orthodox Chełm-Warsaw diocese; Kingdom of Poland; Russian Orthodox Church; Radecznica; monastery